

HANKISS „FOGKRÉME” MA – A JELENKORI HÁBORÚ ÉS AZ ÉN EGZISZTENCIÁLIS VÁLSÁGA¹

HANKISS’S ‘TOOTHPASTE’: EXPLORING THE EXISTENTIAL CRISIS OF THE SELF

James Malachy Skelly

szociológus, a közszegyi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete ösztöndíjasa
james.skelly@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Esszémben igyekszem röviden megmutatni, miként jelenik meg Hankiss Elemér műveiben az én egzisztenciális válsága, feltárva munkái legfontosabb idevágó kérdéseit. Megkísérlem azt is megvilágítani, hogyan próbált Hankiss olyan víziót felvázolni, amelynek segítségével az emberek túlléphetnek a mai létükben rejlő értelemválságon. Többnyire az angolul *Fears and Symbols* és *The Toothpaste of Immortality* címmel kiadott műveiből kiindulva ismertetem, milyen területeken mozgott Hankiss a transzcendens jelentést kutatva intellektuális kalandozása során, és miért kételkedett abban, hogy a fogyasztói társadalom megfelelő „értelmeket” adhat. Végezetül igyekszem végiggondolni, milyen úton haladt volna tovább életműve, ha folytathatja „beszélgetését” Samuel Beckettel, Jonathan Schell-lel és George Orwell-lel.

ABSTRACT

This essay explores the work of Elemér Hankiss as it relates to the existential crisis of the Self by addressing relevant foci in his oeuvre. It also attempts to further our understanding of his efforts to provide a vision that might help humans to transcend the crisis of meaning underlying the dilemmas of contemporary human existence. Building largely on his work in *Fears and Symbols*, as well as *The Toothpaste of Immortality*, the essay sketches out the terrain Hankiss travelled in his intellectual odyssey toward transcendent meaning, and his hesitations in the face of ‘meanings’ generated by consumerism. It will conclude by positing how his work might have developed further if he had engaged in a sustained ‘conversation’ with Samuel Beckett, Jonathan Schell, and George Orwell.

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, rendszerváltás, megtűrt, szabadság, társadalom, szociológia

Keywords: Hankiss, Kőszeg, democratic transformation, tolerated, freedom, society, sociology

¹ Fordította Szalai Éva.

Esszémben igyekszem röviden megmutatni, miként jelenik meg Hankiss Elemér műveiben az én egzisztenciális válsága: feltárom munkái legfontosabb idevágó kérdéseit, különösen azt, amit ő az emberi lét törekenységének fogalma alatt értett. Megkísérlem azt is megvilágítani, hogyan próbált Hankiss olyan víziót felvázolni, amelynek segítségével az emberek túlléphetnek a mai létükben rejlő értelemválságon: bemutatom, hogyan kapcsolhatók a jelenkori hadviseléshez azok a gondolatok, amelyeket ő a 2001. szeptember 11-én elkövetett terrortámadások nyomán fogalmazott meg. Többnyire az angolul *Fears and Symbols* (Félelmek és szimbólumok) és *The Toothpaste of Immortality* (Az ezerarcú én) címmel kiadott műveire, de leginkább a 2001. szeptember 11. után az amerikai Social Science Research Council felhívására írt esszéjére építve igyekszem képzet adni arról, milyen területeken mozgott Hankiss a transzcendens jelentést kutatva intellektuális kalandozása során, illetve arról, amit e kutatásai háttérben meghúzódó, az emberi sors miatti kétségbeesésének nevezhetnénk. Végezetül bemutatom, hogyan kapcsolódik életműve ahhoz, amit a közte és Samuel Beckett, Jonathan Schell, George Orwell között zajló szakadatlan „beszélgetésnek” tekinthetünk.

Az elmúlt harminc év során meglehetősen jól megismertem Magyarországot, és többször találkoztam Hankiss Elemérrel Budapesten és Kőszegen, a későbbi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetében. Nemcsak hihetetlen műveltsége lepett meg, hanem azt is rögtön láttam, hogy ez a hatalmas tudás visszafogott, de mindenre kiterjedő éleslátással párosul, ami mindig Samuel Beckettet juttatta eszembe. Tudományos munkájában ritkán szólt Beckettről, mégis közös volt bennük ez az érzékenység – remélem, ez valamelyest segít megértenünk Elemért és azt, hogy mivel ajándékozza meg műve a jövő nemzedékeket. Találó megállapításai révén eligazodhatunk abban, ami minden korábnál nagyobb egzisztenciális válsággá válhat az eljövendő évtizedekben. Épp ehhez az utóbbi gondolathoz akarok néhány kritikai megjegyzést fűzni, amelyek talán rávilágítanak, hogyan építhetünk Elemérnek a jövőre vonatkozó, alapvető munkájára.

„ADDIG ESS KÉTSÉGBE, AMÍG FIATAL VAGY, ÉS SOSE NÉZZ VISSZA!”

Hadd kezdjem egy anekdotával: ezt olyasvalakitől hallottam, aki csak a *Beckett Remembering, Remembering Beckett* című kötetből ismerte az író. Az 1950-es években Aidan Higgins, egy fiatal ír szerző – bár Beckett egyik rokona figyelmeztette, hogy „hiába ír Samnek”, hiszen „ő sose válaszol” – rajongói levelet küldött Beckettnek, hogy tudtára adja: *Murphy* című regényét „hajmeresztően” jónak találja. Beckett mégis visszaírt, és kurtán ezt tanácsolta Higginsnek: „Addig ess kétségbe, amíg fiatal vagy, és sose nézz vissza!” (Knowlson, J.–Knowlson, E., 2006)

Míntha Beckett hasonló tanáccsal látta volna el Hankiss Elemért is, a magyar tudóst, aki sokfelé kalandozott a tudományban: az irodalomtudománytól a politológián és a szociológián át a filozófiáig, sőt, eljutott a gyakorlati politika porondjára is. Hankiss egy interjúban elmondja: „...boldog gyerekkoromban éltem, a debreceni Nagyerdőben rongáltam biciklivel az ösvényeket”. De már tizenhat éves korában, a második világháborúval szertefoszlott minden reménye, hiszen, mint mondja, „teljesen lezuhant az egész családunk a mélységbe, és attól a pillanattól kezdve az életet, vagy a világot... idegen világnak tekintettem”. Még 2013-ban is bevallja, hogy nem szűnt ez az érzése: „Nemcsak személyesen, hanem úgy hiszem, az egész emberiség egy eléggé idegen világban él, ahol nehéz emberként élni.” Ennek egyik eredménye, hogy mindig „az emberi lét nagy kérdései” érdekelték.

Reményvesztettségére ellenére Hankiss arra az irodalmi alakra hasonlít, akitől Beckett *A megnevezhetetlen* című művének utolsó sorait hallhatjuk: „...én leszek az, folytatni kell, nem tudom folytatni, folytatni kell, tehát folytatom, ki kell mondani a szavakat, amíg csak el nem fogynak” (Beckett, 1978 [1953]).

Hankiss tehát folytatta, és kimondta a szavakat, pedig értelmük egyre inkább elveszett a szlogenek és reklámok világában. Hiszen, ahogy ő mondta: „Mert az tudható, hogy igen, küzdeni kell mindenért, főképpen az emberi szenvedés ellen.” Közismert, hogy élete derekán Hankiss maga is sokat szenvedett, de semmi kétségem, hogy gyakran mondogatta magának ezt a „folytatom”-ot valamilyen formában. „Kívülállónak” érezte magát, és „ez a kívülállás nagy sokk volt a háború után, majd jött a kommunizmus, amikor osztályellenségként, ugye, teljesen kizártak, és nem értem el vele semmit”. Még „megtűrt” státusát is nehezen viselte az MTA Szociológiai Intézetben, hiszen „itt is csak megtűrt voltam, szóval, igen, még mindig kívül voltam: jött egy pasas kívülről, zavaros a múltja, 56-ban börtönben volt, gyanús pasas, a szülei polgárok voltak, szóval nem ide való”.

Hankiss megjegyzi, hogy a börtönben töltött idő állandó rettegésben telt, mégsem volt teljesen haszontalan, ahogyan a következő interjúrészletből kiderül:

„A börtön annyiban volt jó emberileg és tudományosan is, tulajdonképpen azt kell mondanom, hogy egy jó próbatétel volt, hogy mit bírsz ki. Amikor vittek be hajnalban, akkor remegtem a félelemtől, hogy most mi jön, a hírek borzalmasak voltak. Előtte bujkáltunk, mégis elkaptak. Nem vertek meg, csak folyt a pszichológiai kínzás három-négy hónapig. És nemcsak a sajátod volt rossz, hanem a melletted lévő zárkatársaké, azoknak a kezelését borzalmas volt nézni. Időnként még a sajátodnál is rosszabb volt, ahogy rettegtek a haláltól. Igen, nagyon nehéz ítéletek vártak rájuk. A börtön arra volt jó, hogy kipróbáltatott az, hogy mit bírsz ki. Tehát, hogy tudsz-e úgy viselkedni, mint ahogy az írásodból sugárzik, ahogy egy embernek viselkednie kell. Én nem tudom megítélni, hogy ha fizikailag kínoztak volna, bírtam-e volna, de azt meg tudom ítélni, hogy a pszichológiai kínzásoknak a széles skáláját bírtam. Ez egy jó dolog, hogy az ember kipróbálja magát, hogy

nemcsak dumálni tud, hanem helyt tud állni a gondolataiért. Ilyen szempontból, tudományos szempontból is hasznos volt.”

Hiába került be 1989-ben két és fél évre a közszolgálati televízió elnökségébe, hasonló gondokkal kellett szembesülnie: „nem léptem be egyik pártba sem, és tulajdonképpen az egyik párt azért utál, mert azt hiszi, a másikhoz tartozom, a másik meg azért, mert azt, hogy az egyikhez. Ez a középén állás, ez mulatságos. Szerintem nagyon fontos, de hát nagyon sokba kerül. Sokba kerül.”

SZEPTEMBER 11. ÉS A LÉT ÉRTELME ELLENI TÁMADÁS

A kilencvenes évek végén egy Timothy Garton Ash elnökletével rendezett konferencián Hankiss megállapította, hogy az „új fogyasztói civilizáció” képtelen választ adni az emberi lét lényegi kérdéseire. A „triviális fogyasztói kultúra” – a reklámvilág – csak felszínes alternatívákat kínál pótléklul, amelyekre szerinte az emberek mindaddig „vevők”, amíg az egyház, az állam vagy más intézmények nem nyújtanak számukra más fogódzókat.

A 2001. szeptember 11-i megrázó támadásokat követően, az amerikai Social Science Research Council felhívására írt esszéjében fogalmazta meg, milyen végső egzisztenciális problémákkal kell szembeséznünk. Ebből fontos idézni a következőket:

„*A halál diadala.* Némi túlzással azt mondhatnám, hogy szeptember 11-én összeomlott a halhatatlanság illúziója is. [...] mi, a mai fogyasztói civilizáció polgárai, annyira hinni akarunk a dolgok, minden dolgok megoldhatóságában, hogy már-már elhitettük magunkkal, hogy a végső és legmegoldhatatlanabb probléma, a halál problémája is megoldható. Vagy legalábbis a halál gondolata kiküszöbölhető és kiküszöbölendő az életből.

És most, hirtelen, szembesülnie kellett mindenkinek azzal, hogy milyen törekeny az emberi élet. Nem lehetett félrefordítanunk a fejünket. Nem lehetett a beteljesedő emberi élet mítoszának, a szelíd és költői elmúlásnak a fátylát vonni szeptember 11. rettenetes látványa elé. Ha csak átmenetileg is, beköltözött a halál az emberek szívébe.” (Hankiss, 2001b)

Számos tudós megállapította, hogy „a halál tagadása” a mai nyugati civilizáció, a fogyasztói civilizáció polgárainak egyik fő jellemzője. Olvasói közül sokan tudhatják, hogy Hankiss Elemérre erősen hatott Ernest Becker, aki szerint „jóval többről van szó, mint egyszerűen csak menedék és biztonság kereséséről. A cél mindenkor a halhatatlanság elérése volt, vagy legalábbis a halálfélelem legyőzése. Híres könyvében [...] Becker azt fejtegeti, hogy az emberi élet legfőbb hajtóereje a halálfélelem: »a halál gondolata és a halál félelme minden másnál jobban kísérti az emberi lényt; az emberi cselekvés legfőbb mozgatórugója. E cselekvés elsődrendű célja az, hogy elkerülje a halál végzetét, hogy legyőzze,

hogy valamiképp megcáfolja azt, hogy a halál az emberi élet vége és végzete.«” (Idézi Hankiss, 2001a)

Ezzel szemben Hankiss rámutat, hogy Becker hangsúlyozta: mindennél fontosabb a társadalom és a civilizáció. A társadalom fő funkciója, létének értelme nem más, mint hogy tagjai számára értelmes szerepeket biztosítson, és feledtesse velük a létezés ürességét, életük hiábavalóságát.

HANKISS TÉVEDÉSE

Hankiss és Becker következtetése helyes: a társadalom központi szerepet játszik, tagjai számára értelmet ad. Hankiss azonban tévedett, amikor azt fejtegette, hogy „hirtelen és kegyetlenül szembesültünk az emberi élet törékenységével, és nem voltunk képesek levenni a szemünket a szörnyűséges látványról”. Igenis félre tudtuk fordítani a fejünket, de nem a New York-i szörnyű támadásnak fordítottunk hátat, hanem az emberi élet törékenységének, amely 56 évvel korábban, a Hiroshima és Nagaszaki japán városok elleni támadásokban mutatkozott meg először. E támadásokkal költözött a halál a szívünkbe, de sokan úgy érezhetjük: nemcsak átmenetileg, hanem most már állandóan ott lakozik legbelül.

Hankiss bizonyára erre gondolt: manapság nemcsak az életünket, hanem egyenesen az emberségünket féltjük. Nemcsak a legszörnyűbb halállal kell szembenéznünk minden pillanatban, hanem a rettegésünk még embertelenebb létbe taszít minket. Arundhati Roy (1998) indiai író szavaival: „Most már nem a haláltól, hanem az élettől kell félnünk.”

Az emberségünk ellen elkövetett merénylet nagyrészt abból fakad, hogy az elmúlt száz évben alapjaiban változott meg a háború struktúrája. A háborút többé nem hadseregek vívják, az elesettek túlnyomó része nem katona. Bár a 20. század előtti háborúk is megtizedelték a civileket, az áldozatok 80-90 százaléka katona volt. Ma az arány épp fordított: az áldozatok túlnyomó része civil. A múltban joggal gondolhattuk, hogy a civilek halála csak szerencsétlen mellékhatása egy-egy hadjáratnak. C. Wright Mills gondolatmenetével: az efféle haláleset annak a magánügye, aki rosszkor volt rossz helyen. Ma statisztikai adatok mutatják, hogy a katonai konfliktusokban a civilek halála már nem személyes probléma. A háború és fegyverei létrehozták a bizonytalanság struktúráját, egészen egyszerű okból: a civilek halála többé nem a háború mellékterméke, hanem a célja. Mindannyian rosszkor vagyunk rossz helyen. Mindannyian célpontokká váltunk.

Csak akkor találhatjuk ki, hogyan alkalmazkodhatunk ezekhez az új létfeltételekhez, ha először is megvizsgáljuk, milyen a jelenkori hadviselés. Életem során megtapasztalhattam, milyen óriási strukturális átalakuláson ment át a háború, ami csak táplálta legbelső félelmeinket. 1945. július 16-án születtem, alig egy órá-

val azután, hogy az új-mexikói Alamagordóban megtörtént az első atombomba kísérleti robbantása. A World Trade Center elleni támadás az első bomba kifejlesztésének háttérében meghúzódó gondolatnak, tágabb értelemben a háború 20. században kifejlődött formájának az egyenes következménye. A háború múlt századi evolúciójának legfontosabb jellemzője, hogy elmosódott a határvonal katona és civil között. Bár ennek jelei már az első világháborúban mutatkoztak, nem vált elfogadottá a második világháborúig, amikor aztán a szőnyegbombázás bevezetésével lényegében eltűnt a harcos és a nem harcos megkülönböztetése.

1921-ben jelent meg a légtérért vívott harc olasz teoretikusa, Giulio Douhet műve, amely máig tananyag az amerikai légierő Colorado Springs-i akadémiáján, és sajnos az volt Oszama bin Laden társai számára is. Douhet *Légi uralom (Il Dominio dell'Aria)* című könyvében kifejtette, hogy ez az új technológia átformálja majd a harctér behatárolt fogalmát, ezáltal potenciális harcossá tesz minden férfit, nőt és gyereket. Douhet így fogalmazott:

„Az új fegyvernek köszönhetően a háború hatókörét többé nem korlátozza a szárazföldi tüzéség ágyúinak hatótávolsága, hanem a háborúban részt vevő nemzetek minden szárazföldi és tengeri területén, sok száz mérföldnyi távolságban is közvetlenül érezteti hatását. Nincs többé olyan terület, amelyen az emberek biztonságban és békében élhetnének, és többé a harcmezőt sem csak valódi katonák népesítik be. Épp ellenkezőleg, a harcmezőnek ezentúl csak a háborúzó nemzetek határai szabnak határt, amelyeken belül mindenki harcossá válik, hiszen mindannyiukat elérhetik az ellenség légi offenzívái. Többé nem teszünk különbséget katona és civil között.”

Tehát Douhet még úgy vélte, hogy a háborút nemzetek vívják, és a nemzeti határok gátat szabnak a háborúnak, de azt már felismerte, hogy a jövőben New York és polgárai első számú célpontokká válhatnak. Bár a mai Pentagon módszerre inkább a „sokkolás és megfélemlítés”, nyolcvan éve Billy Mitchell amerikai tábornok valami hasonlóról beszélt: arról, hogy a háború célja „ráerőltetni az ellenségre az akaratunkat”. Szerinte ezt „létfontosságú központjai, vagyis nagyvárosai elfoglalásával, ellenőrzésével vagy megbénításával” lehet elérni. A légi fölény kialakulása előtt a „létfontosságú központokat”, a városokat úgy védhették, hogy hadsereggel vették körbe, amelyet az ellenséges seregnek el kellett pusztítania ahhoz, hogy betörjön a városba, és elfoglalja azt. Az idejétmúlt taktika még az első világháborúban is azzal járt, hogy „a támadó többet veszített, mint a megtámadott”. Mitchell felvetette, hogy ebből a zsákutcából az lehet a kiút, ha bombákkal megrakott repülőgépeket vetnek be, amelyek „...közvetlenül támadhatják a szembenálló ország létfontosságú központjait, hogy azokat teljesen elpusztítsák és megbénítsák. Egy nagy nemzet erőforrásaiból nagyon keveset kell fordítani légi hadműveletek végrehajtására. Csupán néhány emberrel és viszonylag kevés pénzből példátlan, óriási hatást lehet elérni az ellenség létfontosságú központjaival szemben.” (Johns, 2004, 6., 54.)

Walter Millis hadtörténész 1956-os írásában összegezte a „légi uralom” két világháború közti térnyerésének legfőbb következményeit:

„A »független« légiere csak a civil lakosság közvetlen támadásával, irtásával és kiéheztetésével érhet célt. Végső soron csakis a civil lakosság és létszükségletei lehetnek a légiere számításba vehető célpontjai...” (Mills, 1986, 252.)

A légifölény-elmélet összeforrt az atomfegyverek bevetésével a második világháború végén, Hirosima és Nagaszaki lett a háború borzalmas átalakulásának végső szimbóluma – John Foster Dulles amerikai külügyminiszter elhíresült mondásával: ha van rá dohány, legyen nagy a durranás is („more bang for the buck”) –, és ez a stratégiai felismerés Oszama bin Laden figyelmeztetését sem kerülte el.

A háborús célponttá vált emberek, akik rettegve elfogadják a háború és fegyverei keltette bizonytalanság struktúráját, egyre inkább bunkermentalitást alakítanak ki. Ezzel nemcsak az életünk kerül veszélybe, hanem épp az, ami emberre tesz minket. A türelem, a nyitottság, a jóindulat és a belátás is odavész, ha a tisztán állati életöszton felülkerekedik az emberi interakció kifinomultabb formáin. A túlélésre készülődés mentalitása (*survivalism*), amely a társadalmi paranoia különböző formái miatt marginalizálódottak reakciója, kezd egyre inkább szétterjedni minden emberi társadalom szövetében, mint a rák, elkerülhetetlenül áthatja a gondolkodásunkat. Az ellenünk, átlagpolgárok ellen szőtt terveket ismerve, a túlélésre készülés lehet a helyes válasz, ha reménykedünk abban, hogy egy szikrányit megőrizhetünk az emberségünkben. Ha már bezárkózunk, hogy túléljük az esetleges támadást, akkor legalább jól teljen a begubózás ideje: olvasunk Shakespeare-t – bár Samuel Beckett drámája, *A játszma vége* vagy Cormac McCarthy regénye, *Az út* inkább illik ide, ha belegondolunk, hogy milyen látvány fogadhat minket, amikor (és ha egyáltalán) előmerészkedünk a menedékünkben.

Ma mindannyian célpontok vagyunk – ez nem csupán azt jelenti, hogy mi állunk a fegyverek célkeresztjében, amelyeket kormányzati pozíciót betöltő kortársaink találtak ki nekünk az elmúlt száz évben. Mindegy, hogy épp ránk szegeződnek-e ezek a fegyverek, mert politikai és pszichológiai célpontjaik is vagyunk. Hiszen a kormányzatok, a média és más társadalmi intézmények – működésüket összehangolva, a háborús logika végigviteléhez ragaszkodva – gondoskodnak arról, hogy a demokratikus politika egyre inkább színjáték legyen, és mi se higgyünk már abban, hogy jól működik. Bifo Berardit (2011) idézve, a háború és minden, a „biztonságra” hivatkozva megtett előkészület olyan világot teremt, amelyben a jövőt máris eltörölték.

Hankiss világossá tette a következményeket: „Hadd világítsam meg ezt az esetleges végjátékot egy irodalmi példával. Samuel Beckett *Godot-ra várva* című drámájával. A két főhős, Estragon és Vladimir megtestesítői annak a helyzetnek, amikor az ember már elvesztette érték- és szimbólumvilágának a védelmét: elvesztette az őt körülvevő nooszférát. Már meg van fosztva az emberi élet minden oltalmazó eszközétől és szimbólumától; a biztonság és a remény minden illúziójá-

tól. Meg vannak fosztva az eszmék és a logika kognitív szférájától, mert fajankók, akik már képtelenek megérteni, illetve értelmezni a körülöttük lévő világot. Meg vannak fosztva a társadalmi rendszer védelmétől: a társadalom eltűnt körülük, egyedül maradtak egy üres világban. Meg vannak fosztva az emberi személyiség oltalmazó burkától is: elvesztették emberi azonosságukat és méltóságukat; rongyos koldusok. Nincs múltjuk, és nincs jövőjük. Az emberi történelem befejeződött, az üres jelenben, az értelmetlen időtlenségben élnek.” (Hankiss, 2001a)

George Orwell (2017 [1949]) is kifejtette, hogy az államok saját polgáraik ellen vívják a háborút, amely folytonossá vált, így „segít fenntartani azt a sajátos lelki atmoszférát, amelyre egy hierarchikus társadalomban szükség van”. Ezt a hierarchia fenntartását szolgáló, sajátos lelki atmoszférát fedezhetjük fel egy olyan interakcióban, amely a CNN-híradó egyik műsorvezetője és egy Kuvaitban dolgozó orvos között zajlott az iraki háború idején. Az orvos látta el a tizenkét éves Ali Iszmail Abbasz szörnyű sebeit, miután a fiú megtapasztalta a háború minden gyötrelmét az iraki hadjárat első napjaiban, a 2003. március 30-án végrehajtott amerikai rakétatámadáskor, amely tizenöt rokonával végzett. John Lee Andersen, a *New Yorker* tudósítója így írta le Ali állapotát: „A gyermek lába sértetlen volt, de egész törzse feketéllett, a karjai borzalmasan megégtek. Bicepszje táján a hús mindkét karján elszenesedett, csak egy-egy fekete csonk maradt. Egyik kézfeje kicsavarodott, olvadt károm. Másik karja láthatóan könyökig leégett, két hosszú csont meredt ki belőle. Úgy festett, mintha csak a kerti grillezónkból került volna elő.” (Jones, 2003)

Hankiss Elemér is felismerte ezt a rettenetes valóságot, amellyel szembe kell néznünk, ha nemcsak a bizonytalan és üres jelent igyekszünk elkerülni, hanem múltat és jövőt is szeretnénk magunknak. Nem hagyhatjuk, hogy ezek a borzalmak folytatódjanak.

Egyre több embert nem érdekel, milyen valójában a mai háború, ezért úgy viselkednek, mint a CNN műsorvezetője, Kyra Phillips, aki Ali kuvaiti orvosát faggatta. Az orvos elmondta: Ali abban reménykedik, hogy más gyerekek sosem kell átélnie azt, ami vele történt. Phillips erre elképedve megkérdezte: „Doktor úr, érti ez a fiú, mi volt a háború célja? Beszélt az Iraki Szabadság hadműveletről, és tudja, mit jelent? Felfogja egyáltalán?”

IRODALOM

- Becker, E. (1973): *The Denial of Death*. New York: The Free Press
- Beckett, S. (1978 [1953]): *The Unnamable*. New York: Grove Press, magyarul (2006): *A megnevezhetetlen*. (ford. Romhányi Török G.) In: Beckett, S.: *Molloy – Malone meghal – A megnevezhetetlen. Centenáriumi kiadás*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- Beckett, S. (1989): *Endgame*. New York: Faber&Faber, magyarul (1970): *A játszma vége*. (ford. Kolozsvári Grandpierre E.) In: Beckett, S.: *Drámák*. Budapest: Európa Könyvkiadó

- Berardi, F. „Bifo” (2011): *After the Future*. Edinburgh–Oakland–Baltimore: AK Press
- Douhet, G. (1942 [1921]): *The Command of the Air*. New York: Coward-McCann Inc. <https://archive.org/details/dominiodelariae00unse>
- Hankiss E. (2001a): *Fears and Symbols: An Introduction to the Study of Western Civilization*. Budapest: Central European University Press, magyarul (2006): *Félelmek és szimbólumok. Egy civilizációelmélet vázlatja (Az emberi kaland című könyv javított és bővített kiadása)*. Budapest: Osiris Kiadó
- Hankiss E. (2001b): *Symbols of Destruction*. In: *After September 11: Perspectives from the Social Science*. Social Science Research Council, New York. Online változat (Essay Forum): <http://essays.src.org/10yearsafter911/symbols-of-destruction>, magyarul (2012): *A rombolás szimbólumai. Szeptember 11.* In: Hankiss E.: *Egy ország arcai. Válogatott szociológiai írások 1977–2012*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó
- Hankiss E. (2006): *The Toothpaste of Immortality: Self-Construction in the Consumer Age*. Washington: Woodrow Wilson Center Press, magyarul (2015, 2. kiadás): *Az ezerarcú én. Emberlét a fogyasztói civilizációban*. Budapest: Helikon Könyvkiadó
- Johns, J. R. Lt Col, USAF (2004): *William „Billy” Mitchell’s Air Power: Compiled from the Published and Unpublished Writings and Commentaries of William Mitchell*. Honolulu, Hawaii: University Press of the Pacific
- Jones, S. (2003): ‘Does he understand why war took place?’. *The Guardian*, 18 April 2003, <https://www.theguardian.com/world/2003/apr/19/iraq.samjones>
- Knowlson, J. – Knowlson, E. (2006): *Beckett Remembering, Remembering Beckett*. New York: Arcade Publishing
- McCarthy, C. (2006): *The Road*. New York: Vintage Books, magyarul (2010): *Az út.* (Totth Benedek) Budapest: Magvető Kiadó
- Mills, W. (1986): *Arms and Men: A Study in American Military History*. New Brunswick–New Jersey: Rutgers University Press
- Mills, C. W. (2000 [1959]): *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press
- Orwell, G. (2017 [1949]): *1984*. Budapest: Európa Kiadó
- Roy, A. (1998): *The End of Imagination*. *Outlook*, 03 August, <https://www.outlookindia.com/magazine/story/the-end-of-imagination/205932>
- Zombory M. (2013): *Sociology and Beyond: Interview with Elemér Hankiss by Máté Zombory*. *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, 1, 2, 134–145. Magyarul elérhető (2015): *A szociológián innen és túl. Zombory Máté interjúja Hankiss Elemérrel*. Socio.hu Társadalomtudományi Szemle, http://socio.hu/uploads/files/2015_1/zombory_hankiss.pdf